

8. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2 К.: Либідь, 1992. – 608 с.
9. Огієнко І. Українська культура. – К.: „Абрис”, 1991. – 272 с.
10. Сас Г.М. Історія України XVII – XVIII століття: Навч. посібник. – Дивосвіт, 2001. – 292 с.
11. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
12. Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992. – 60 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 584 с.

Ю.В. Хитровська

УДК 94(477.4)+322,,17/19”

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ
РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
наприкінці XVIII – на початку XX ст.**

Спираючись на наукову літературу, архівні документи та матеріали періодичної преси, автор досліджує й аналізує проблему організаційно-правового становища правобережної римо-католицької церкви наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Используя научную литературу, архивные документы и материалы периодической прессы, автор исследует и анализирует проблему организационно-правового положения правобережной римско-католической церкви в конце XVIII – в начале XX века.

Basing on the scientific literature, archives documents and the materials of the periodical press, author tries to make the analysis the problem of the organize-right status of the Right-bank Ukraine Catholic church in the end of the 18th – beginning the 20th centuries.

Ключові слова: католицизм, православ'я, церква, духовенство, самодержавство.

Римо-католицька церква протягом багатьох століть відіграла суттєву роль у суспільно-політичному житті Правобережної України.

Однак, якщо за часів панування Речі Посполитої вона була державним віросповіданням у цьому регіоні, то із включенням „Південно-Західного краю” до складу російської держави наприкінці XVIII ст. її статус відчутно змінився. Це було пов’язано із виходом на авансцену церковного життя Правобережжя православної церкви, яка зайняла нішу панівної у нових історичних умовах. Отож, католицьке і православне духовенство, так би мовити, помінялося ролями, що відкрило нову сторінку історії церкви „Південно-Західного краю”.

Метою даної статті є неупереджене дослідження організаційно-правового становища правобережної римо-католицької церкви наприкінці XVIII – на початку XX століття, порівняльний аналіз її статусу в Речі Посполитій та Російській імперії. Для вивчення зазначеної проблеми автором опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові праці, зокрема, монографії Д.Толстого, М.Симашкевича, О.Крижанівського та С.Плохія, Д.Бовуа, Г.Надтоки, О.Ярмиша й С.Жилюка.

У Речі Посполитій як римо-католицька, так і греко-католицька церкви Правобережної України канонічно підлягали не польській короні чи сенатові, а безпосередньо папській курії. Це значною мірою унезалежнювало ці церковно-релігійні конфесії від державного апарату. Автономність їх суспільно-правового статусу, юридично оформлена Литовським статутом, підкреслювалася окремим церковно-адміністративним поділом, незалежним від адміністративно-територіального.

Наприкінці XVII-XVIII ст. правобережна римо-католицька церква мала три округи-епархії (дієцезії): Луцьку, Київську та Кам’янець-Подільську. Їх кордони не обов’язково збігалися із кордонами воєводств та повітів Правобережної України. Так, до Луцької епархії входили майже вся Волинь, Підляшшя, Брацлавщина і Полісся, включаючи місто Брест-Литовськ. Київська епархія включала в себе Житомирський та Овруцький повіти на Волині, частину Звенигородського повіту на Київщині та південні області Білорусії. Щодо Кам’янець-Подільської епархії, то вона канонічно підлягала Львівській митрополії і, на відміну від Луцької та Київської, своїх провінційних соборів не скликала, а керувалася ухвалами Львівського епархіального собору [1, с.303-316]. 1795 р. царський уряд ліквідував Кам’янецьку католицьку епархію, хоча за три роки по тому відновив колишній церковно-адміністративний устрій католицької церкви на Поділлі [2, с.392-394].

Католицькі єпархії склалися із деканатів, до яких входили парафії (плебанії), що були найдрібнішими церковно-адміністративними одиницями. Кількість парафій не була сталою, адже відповідала кількості костьолів [2,с.28]. Католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і затверджувала Апостольська Столиця. Єпископи безпосередньо підпорядковувались папському нунцію у Варшаві, а їх посада була довічною. Вони зосереджували у своїх руках значну не лише духовну, а й світську владу: були польськими сенаторами, брали участь у роботі провінційних сеймиків, головували у фінансових та військових комітетах, окремі із єпископів навіть служили ротмістрами у польській кінноті. Вони мали заступників – суфраганів чи вікаріїв. Коли єпископ недужав чи старів, виконання його службових обов'язків перекладалося на плечі коад'ютора. Саме він після смерті патрона посідав його єпархію [1, с.328-329].

Католицькою парафією (плебанією) керував священнослужитель-капелан, якого називали ще плебаном. Капелани заможних плебаній мали при собі помічників-вікаріїв, у такому разі їх називалися пробощами. Здебільшого пробощ займав дві-три плебанії, які склали округу – пробоство, підлегле його духовній владі [2, с.37-38].

Суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був надзвичайно високий. Воно користувалося юридичним імунітетом, мало можливість втручатись навіть у громадські сфери, наприклад, розглядати справи про церковну десятину, про фондушові записи та інші дарчі акти, що стосувалися церкви, контролювати видавництво літератури, в якій так чи інакше зачіпалися проблеми релігії та моральних норм суспільства [1, с.329-330].

Після включення Правобережжя до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. місцева римо-католицька церква опинилася у достатньо своєрідному політичному та релігійному просторі. Ця своєрідність полягала у трьох особливостях, по-перше, у віроповідній монополії Російської православної церкви та зрощенні її із імперськими державними інституціями. По-друге, в урядовому курсі, спрямованому на ліквідацію самобутніх обрядово-культурних традицій українського православ'я. По-третє, у цілеспрямованому гальмуванні імперськими владними структурами національно-політичного та національно-культурного розвитку народів, що проживали на території російської держави, а також у наростанні русифікаторських тенденцій щодо них. Враховуючи вищезазнані особливості,

історію правобережної римо-католицької церкви можна поділити на три періоди : перший (1772-1830 рр.) – період встановлення її нової інституційної структури; другий (1830-1863 рр.) – період її найвищої суспільно-політичної активності (участь католицького духовенства у польському національно-визвольному русі), що переросла в конфронтацію цієї церкви із російськими урядовими структурами; третій (1863-1917 рр.) – період утвердження цілковитої залежності римо-католицької конфесії від російського державного механізму та відкидання її на периферію громадсько-політичного життя.

За правління імператриці Катерини II відбулися певні організаційні трансформації у римо-католицькій церкві. Так, 1773 р. було створено Білоруський католицький єпископат із центром у м. Могильові, перетворений через 9 років у Могилівську архієпархію. З цього часу й аж до Жовтневої революції на теренах Російської імперії функціонувало 3 римо-католицьких єпархії. Вони були зорганізовані таким чином, щоб католиків, які проживали на українських землях, було розподілено між усіма ними. Самодержавство пішло на цей крок з метою унеможливлення їх об'єднання. Так, величезна Могилівська архієпархія із центром у Санкт-Петербурзі, яку очолював митрополит, поширювалася на азійські терени, причому до неї входила і Лівобережна Україна. Луцько-Житомирська єпархія із центром у м. Житомирі охоплювала Волинь (а з 1866 року, після ліквідації Кам'янецької єпархії, і Поділля). До її складу входив також Київський архієпископат. Варто зауважити, що в 1887 році ця католицька єпархія налічувала 270 деканатів, зокрема, на Волині – 11 деканатів [3, с.62]. На початку 1890-х років тут проживало понад 600 тис. римо-католиків. Їх віросповідні інтереси обслуговували 300 ксьондзів, тобто шоста частина католицьких священників імперії. У Луцько-Житомирській єпархії було зосереджено понад 250 костьолів [4, с.739], зокрема, на Волині – 127 (103 парафіяльних і 24 філіальних) [3, с.62]. Південь України належав до Тираспольської єпархії, створеної 1847 р. Її центром стало місто Саратов [5, с.49].

У другій половині XIX – на початку XX ст. функціонування системи управління католицької церкви в Росії було поставлене під тотальний контроль з боку імперських державних структур, які визначали, насамперед, особовий склад усієї церковної ієрархії цієї конфесії. Варто відзначити, що такі суворі заходи щодо католицького духовенства з боку російського уряду викликали напругу

в його дипломатичних відносинах із папою римським і 1866 р. призвели до припинення їхніх взаємин і конкордату, встановленого з 1847 р. З 12 липня 1867 р. усі зносини католицького духовенства Російської імперії із Апостольською Столицею велися виключно через посередництво Санкт-Петербурзької римо-католицької колегії або через міністерство внутрішніх справ [6, с.214]. Із відновленням російського посольства при папському престолі (1894 р.) політика понтифіка щодо своєї митрополії в Російській імперії стала дещо толерантнішою, виваженою. Так, 1901 р., за згодою царського уряду, папа римський призначив митрополита всіх католицьких церков Російської імперії – колишнього Луцько-Житомирського єпископа Болеслава Клопотовського. Єпископи і вікарії (суфрагани) кожної із 12 діючих католицьких єпархій імперії (7 польських – архієпископство Варшавське і єпископії Келецька, Вроцлавська або Куяво-Калиська, Плоцько-Люблінська, Сандомирська, Августовська та 5 на решті території – Могилівська архієпископія та єпископії Луцько-Житомирська, Тираспольська, Віленська й Тельшевська) призначались російським імператором за погодженням із папським престолом [7, с.88].

Щодо Правобережної України, то всі справи римо-католицької церкви цього регіону перебували під пильним наглядом Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора: лише з його дозволу могли засновуватись нові філійні костьоли та каплиці; його згода була потрібна при призначенні ксьондзів на посади у парафіях; він міг, відповідно до «височайшого» повеління від 26 листопада 1876 р., „усувати ксьондзів із займаних посад” (і в той же час у розпорядженні генерал-губернатора був 5-тисячний фонд для видачі грошової допомоги „тим римо-католицьким священикам Луцько-Житомирської єпархії, діяльність яких заслуговує особливого заохочення”); він затверджував на посадах інспектора й викладачів Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії, дозволяв прийом вихованців у її стіни [8, с.62]. Римська курія мирилася із офіційно визнаною практикою втручання генерал-губернаторів у процедуру призначення священиків у римо-католицькі парафії. Лише з 1905 р. ця справа разом із переміщенням вікаріїв та ксьондзів була віддана на розсуд місцевим єпископам, які повідомляли про кадрові зміни своїх губернаторів та Департамент духовних справ іноземних віросповідань [9, с.109]. Правобережне католицьке духовенство було

поставлене в такі умови існування, в яких воно підлягало постійному нагляду з боку поліції [6, с.214].

З часу включення Правобережної України до складу російської держави самодержавство поставило перед собою завдання злити цей регіон в одне ціле з імперією не лише територіально, а й ідеологічно. Для цього необхідно було, передусім, посилити державний контроль за місцевою церквою. Якщо православна конфесія була союзником російського уряду, то католицька – особливими симпатіями до самодержавного режиму не пройнялася. Тому урядові кола вважали за доцільне послабити впливи цієї конфесії на Правобережжі й поставити „латинську церкву” під державний контроль. Особливо цей процес прискорився з часу виявлення причетності католицького духовенства до польського національно-визвольного руху кінця XVIII – початку XIX ст., особливо його участі у повстанні 1830-1831 рр.

Імператор Микола I вирішив покарати польських повстанців і найпершими кроками у цьому напрямку стала низка законодавчих актів, дискримінаційних щодо католицької церкви. Так, вийшов указ від 10 червня 1830 р. „Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях” [10, № 3707], який завдавши відчутного економічного удару по католицькому духовенству, змусив його здавати свої маєтки в оренду світським особам¹. 15 червня 1830 р. вийшов указ „Про заходи для запобігання самостійних від’їздів римо – католицьких ченців із Росії у Царство Польське” [10, № 3794], 10 вересня 1830 року – „Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру” [10, № 3908]. Самодержавство, таким чином, намагалось обмежити права і діяльність католицької церкви – активного учасника польського повстання 1830-1831 років.

3 грудня 1831 р. Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Було визначено три категорії орденів, монастирське майно яких підлягало конфіскації: 1) релігійні ордени, які взяли участь у повстанні; 2) ордени,

---

¹ Уряд вирішив не залишати кріпаків-православних підданими костьолів, Микола I зажадав звітів у цій справі. Цивільні губернатори надали йому потрібну інформацію, з якої випливало, що лише у Київській губернії католики мали 5. 209 кріпаків, серед яких налічувалося лише 17 католиків і 3 уніатів. Це спонукало уряд піти на різке скорочення кількості католицьких релігійних закладів.

які мали кріпаків-некатоликів; 3) ордени, монастирі яких не мали мінімальної, встановленої канонічними правилами, кількості ченців [11, с.299]. На основі цих правил 19 липня 1832 р. вийшов царський указ „Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів”. Згідно з цим указом на Правобережжі було закрито 61 монастир, у тому числі на Волині – 35, Поділлі – 19 і Київщині – 7 [12, с.224]. Підкреслимо, що проведення цієї акції виношувалося самодержавством вже давно, але польське повстання 1830 – 1831 рр. пришвидшило остаточну його розв’язку. Цей указ передбачав скасування „зайвих” католицьких монастирів у приєднаних областях, які мали або невелику кількість ченців, або не мали коштів для свого подальшого існування [13, № 5506].

Майно цих монастирів (за винятком садків, переданих місцевим парафіяльним священикам) спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 року – до міністерства державних маєтків. У державну скарбницю надійшло понад 1,1 млн. крб. сріблом монастирських капіталів і чимало населених маєтків, у яких налічувалося майже 13,1 тис. душ. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим косяголам і монастирям, які відсторонилися від повстанців [12, с.224]. Маєтки ж, заставлені дворянами ченцям, уряд повернув тим світським власникам, які не значились серед учасників повстання [13, № 5468]. Отже, моральне приниження, завдане католицькому духовенству царським урядом, супроводжувалося конфіскаціями, репресіями, які мали показати полякам-католикам, хто є справжнім господарем у „Південно-Західному краї”.

Антикатолицькі заходи, спрямовані на послаблення католицької церкви на Правобережжі, царський уряд намагався канонічно виправдати. Він зіслався на буллу папи Бенедикта XIV про скасування в Речі Посполитій найдрібніших безфундушових монастирів. Таке пояснення задовольнило Апостольську Столицю, зважаючи на тодішню складну політичну ситуацію. Навіть католицький єпископ Каспар Цецішевський схвалив дії самодержавства, які, мовляв, принесуть католицькій церкві лише користь [12, с.225].

Урядових репресій зазнали і католицькі навчальні заклади „Південно – Західного краю”. Так, зокрема, було закрито Кременецький ліцей. Натомість, у Києві для польської шляхти заснували університет Св. Володимира. Характеризуючи завдання, які покладалися урядом на виховну діяльність нового університету, міністр

освіти Сергій Уваров відверто говорив: „Новий університет повинен, по можливості, згладжувати ті характерні риси, якими польське юнацтво відрізняється від російського, і особливо придушувати в ньому думку про власну народність, все більше зближувати його із російськими звичаями, передавати йому загальний дух російського народу...” [14, с.75-76] Застосування репресій щодо навчальних закладів Правобережної України було пов'язано, скоріш за все, із тим, що саме вони вважалися осередками небезпечних для уряду ідей: значна частина польських повстанців вийшла зі стін цих закладів. Тому уряд визнав за потрібне уніфікувати їх на зразок імперських навчальних закладів, поставити під цілковитий контроль світської адміністрації, а частину з них взагалі ліквідувати. Шкільну справу самодержавство підігнало під загальноімперський стандарт, а систему навчання перевело на російську мову.

31 грудня 1831 р. для підвищення значення православної церкви на Правобережжі Микола I надіслав генерал – губернатору графу О.Д. Гур'єву спеціальне розпорядження, де повідомляв про своє занепокоєння незадовільним станом, значної частини місцевих православних храмів. Імператор велів міністру фінансів розпочати будівництво кам'яних церков у державних маєтках. При цьому, він наголосив на такому: по – перше, на необхідності звернутися від імператорського імені до всіх поміщиків Правобережжя, які сповідують православну віру, наслідувати його приклад, по – друге, коли такий процес розпочнеться, запропонувати це саме зробити поміщикам інших віросповідань. Імператор зобов'язував Гур'єва повідомляти йому про реакцію власників маєтків на його розпорядження [15, арк.9-9зв.]. Зрозуміло, ніхто із польських дідичів не квапився сприяти поширенню православ'я у краї. Так, із повідомлень справників стає зрозуміло, що у Волинській губернії переважна більшість місцевих поміщиків під усілякими приводами відмовлялася від спорудження у своїх маєтках кам'яних православних церков [15, арк.11]. Репресії проти повстанців тривали на Правобережжі недовго, бо російський уряд розумів, що у боротьбі з польським національно-визвольним рухом необхідно застосовувати метод батога і пряника. Царат не хотів протиставляти собі всю шляхту, адже вона хоча й ненавиділа самодержавство як політичну силу, що позбавила її незалежної держави, все ж завдяки саме царському уряду зміцнила своє соціальне панування у краї.

Порівняно милостиво обійшовся уряд із „латинським” духовенством. Так, 4 червня 1831 р. імператор видав указ „Про всемилостиве прощення осіб, повернутих від Польщі губерній, які з’являться добровільно із повинною”. У третьому розділі цього указу духовним особам, які добровільно прийдуть із повинною, обіцяється збереження їх духовного сану та всіх прибутків [16, № 4624]. У січні 1833 р. Микола I велів генерал – губернатору Правобережної України не обертати у православ’я всі католицькі костьоли, бо це могло б спонукати до опору дворян – католиків. Після цього намітилась певна стабілізація становища католицького духовенства на Правобережжі, де влада закрила на той час лише 30 монастирських костьолів, тобто біля 13% їх загальної кількості на Поділлі та Київщині [12, с.226].

Однак, католицький клір у 30-ті роки XIX ст., вже після придушення польського повстання 1830-1831 рр., продовжував опірі політиці російського царату і плекало надії на відродження незалежної Великої Польщі. Це зайвий раз переконало урядові кола, що воно не змириться із політичним диктатом самодержавства на Правобережжі і що в інтересах великодержавницької політики у цьому краї відкинути католицьку церкву на задвірки історії.

Виконуючи волю уряду, 24 травня 1833 р. генерал-губернатор видав спеціальне розпорядження про нагляд за католицькими священниками і про цензуру їх проповідей, чим зобов’язав цивільних губернаторів видати негласні циркуляри, згідно із якими міська й земська поліція має взяти під свій нагляд всі богослужіння у римокатолицьких та уніатських храмах і з’ясувати, чи не виголошуються там проповіді, які містять підозрілі висловлювання щодо політичних подій у країні і одразу ж повідомляти йому про випадки крамоли [17, арк.1]. 31 травня 1833 р. Київський губернатор видав аналогічний циркуляр по своїй губернії. Імовірно, так само учинили Подільський та Волинський губернатори [17, арк.2].

Таким чином, таємний нагляд за католицьким духовенством був встановлений по всій території Правобережної України. Але необхідно було ще й примусити ксьондзів виголошувати при богослужіннях такі за змістом проповіді, які відповідали б політичним намірам уряду. Тому, 24 липня 1833 р. генерал-губернатор повідомив Київського губернатора, що міністр внутрішніх справ погодився із пропозицією, щоб католицькі єпископи Західних губерній розробили і надрукували потрібним накладом „благонадійні” проповіді для

їх розсилання по плебаніям (подібно до того, як це зробив Подільський єпископ Мацкевич). Міністр ратував за заборону парафіяльним священикам виголошувати власні проповіді, щоб ксьондзи ні на йоту не відходили від встановлених цензурою напучувань і навіть не „висловлювали свої почуття змінами голосу чи рухами тіла”. Міністр також вимагав здійснювати ретельний поліцейський нагляд за католицьким духовенством під час богослужінь, перетворивши літургію на справжню муку для священнослужителів [17, арк.5-5зв.].

5 вересня 1844 р. генерал-губернатор видав ще одне спеціальне розпорядження губернаторам: „Про вилучення із обігу молитовників польською мовою, які містять недоречні висловлювання”, де йшлося про те, що римо-католицькій духовній колегії „запропоновано”, щоб парафіяльні священики передали своєму єпархіальному начальству всі богослужбові книжки, які були опубліковані без дозволу цензури. Цивільні губернатори мали прослідкувати за тим, щоб процес вилучення таких молитовників пройшов вчасно [18, арк.1зв.].

Істотним важелем, який забезпечував державний контроль за діями католицького духовенства у „Південно-Західному краї”, була сфера його матеріального забезпечення. Для послаблення католицьких впливів на Правобережжі ще на початку 40-х рр. ХІХ ст. (1841-1843 рр.) була здійснена секуляризація нерухомості „латинської церкви”. Щоб така урядова акція не виглядала упередженою, було офіційно заявлено, що передавання церковного майна міністерству державних маєтностей нібито стосується всіх конфесій, хоча на той час православна церква на Правобережжі не володіла населеними маєтками. Микола І у 1840 р., при розгляді проекту її проведення, зауважив, що, забираючи нерухоме майно католицької конфесії, міністерство державних маєтностей не конфісковує його, а лише „бере в оренду”, і що прибутки від нього йтимуть на підвищення платні духовенству [12, с.230]. Справжню причину таких дій російського уряду визначив у своєму дисертаційному дослідженні „Становище римо-католицької ієрархії під владою російського імперського уряду” слухач Київської Духовної академії Антон Земницький : „Участь латинського духовенства у повстанні 1830-1831 рр. виявило необхідність покласти край тому впливу, яким воно так зловживало. Ось чому Микола І змушений був обмежити матеріальні багатства, якими володіла римо-католицька ієрархія в Росії...” [19, арк.263] Хоча правобережна католицька церква сприйняла секуляризацію

із неприхованим невдоволенням, проте її опір цим урядовим акціям був значно слабший, аніж того можна було сподіватися. Так, Подільський губернатор писав у записці про стан губернії за 1843 рік, що місцеве католицьке духовенство „хоч і невдоволене тим, що у нього забрали нерухомі маєтки, якими воно користувалося, все ж, відчуваючи своє безсилля, скорилося цій необхідності” [20, с.89-90]. Отож, внаслідок секуляризації католицькі духовні позбавлялися основних засобів до існування й тому неминуче втрачали свою політичну вагу в суспільстві.

Після придушення польського національно-визвольного повстання 1863-1864 років для католицької церкви на Правобережжі ситуація лише погіршала: царський уряд ліквідував залишки її ідеологічного впливу у цьому краї. Багато ксьондзів та ченців було скарано на горло, розстріляно чи заслано до Сибіру [21, с.114]. В Подільській губернії ліквідовано польські таємні пансіони, заборонено таємне викладання польською мовою, а в Кам'янці-Подільському для виховання дівчат із польських родин «в російському дусі» була заснована жіноча гімназія. В учбових закладах Київського округу римо-католицький Закон Божий почали викладати російською, за планами, передбаченими навчальними закладами Віленського учбового округу [22, с.258-259].

Участь католицького духовенства у польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 років приречена на ліквідацію решту католицьких монастирів на Правобережній Україні та Білорусії. Наприкінці 1863 р. російський посол рішуче заявив папській курії, що царський уряд не має наміру „зберігати недоторканість ворожих таємних товариств лише з огляду на те, що їх називають монастирями, і терпіти в Росії явних ворогів держави лише тому, що їх називають ченцями”. 1864 р., зокрема, на Поділлі були ліквідовані кармелітський кляштор і монастир візиток в Кам'янці, общини сестер милосердя в Грудці та Теплику. Католицькі ченці були переведені у волинські монастирі чи тимчасово розміщені по парафіях [22, с.258-259]. 1 травня 1864 р. Олександр II звелів закрити в Західних губерніях решту нештатних католицьких монастирів, а штатним категорично заборонив тримати позаштатних монахів. Варто зауважити, що було ліквідовано 10 штатних монастирів, серед яких був і Любарський домініканський. Отож, фактично на Правобережжі залишилось лише два католицькі монастирі – Вінницький і Ходорківський [23, с.232].

У 1866 р. була знищена Кам'янецька єпархія. У Височайшому указі від 5 червня 1866 р. мовилося: „визнаючи корисним Кам'янецьку римо-католицьку єпархію ліквідувати, звільняємо єпископа Фіалковського із посади начальника єпархії, наказуємо церкви, які належать Кам'янецькій римо-католицькій єпархії, приєднати до відомства єпархії Луцько-Житомирської...”. Католицька семінарія, капітул та консисторія в Кам'янці були ліквідовані. До 1877 р. у Подільській губернії налічувалося 10 деканатів, 97 костьолів, 1 кляштор капуцинів у Вінниці, 110 ксьондзів, 10 ченців, 211959 католиків-парафіян [23, с.232].

Все нерухоме майно і капітали католиків більшості єпархій були передані у розпорядження державної скарбниці. З цього часу на її утриманні перебував весь штат костьолів – оклад католицького священника становив від 280 до 400 крб. на рік, що свідчить про бажання російських владних структур перетворити духовенство цієї конфесії на державних чиновників. До скарбниці повинні були надходити й церковні збори. Регламентація діяльності католиків поширювалася навіть на дрібні господарсько-ремонтні роботи в храмах [9, с.108].

Католицьке духовенство зазнавало в імперії й інших обмежень, зокрема адміністративного переслідування. Так, згідно із циркуляром міністерства внутрішніх справ від 24 березня 1905 р., спрямованого генерал-губернатору, йшлося про необхідність посилення адміністративних покарань для католицького кліру за порушення урядових розпоряджень, адже подальше зберігання грошових штрафів для нього не вирішувало проблему: оштрафовані духовні особи перекладали грошові стягнення на своїх парафіян. При цьому звертається увага на те, що право генерал-губернаторів накладати адміністративні покарання на римо-католицьке духовенство збереглося до початку ХХ ст. у спадок ще із часів польського повстання 1863-1864 рр., в якому брали участь представники католицького кліру. Однак, відтоді ситуація кардинально змінилася: хоча хвиля політичної нестабільності захопила різні суспільні прошарки, все ж католицьке духовенство не брало участі в антиурядових рухах. Ось чому міністерство вважало своєчасним збереження права дисциплінарних покарань лише за тим органом урядової влади, на який покладений головний нагляд над усім іновірним духовенством, тобто за собою. Ув'язнення у монастирі, за розпорядженням світської влади, також вважалося необхідним заходом протидії антиурядовій діяльності поряд із іншими адміністративними покараннями. Воно

повинно зберігатися доти, доки таким правом користується духовна влада, а саме єпископи. Окрім адміністративного переслідування та ув'язнення у монастирі римо-католицьке духовенство знаходилося під постійним наглядом поліції. Лише після Височайшого повеління від 17 травня 1871 р. виконання цього розпорядження було призупинено, проте не на довго. Вже 28 квітня 1872 р. міністерство внутрішніх справ поновило його дію [24, арк.13-13зв.].

Звертаючись до правового статусу римо-католиків в імперії, як представників однієї із так званих „терпимих релігій”, варто зауважити, що він виключав можливість прозелітизму. Спокушення православних будь-якою іншою вірою кваліфікувалося як релігійний злочин, а місіонери, що застосовували при цьому насилля або погрози, підлягали покаранню у виправному будинку строком до трьох років [25, с.265-266]. Винні у ненасильницькому оберненні православних у свою віру втрачали „особливі права та привілеї”, їх ізолювали від суспільства в арештантських відділеннях терміном від одного до півтора року. За публічну місіонерську проповідь „Уложення” 1903 р. передбачало річне ув'язнення в арештантській фортеці [7, с.90]. Навіть імперські юридичні акти початку ХХ ст. такі як: Маніфест Миколи II від 23 лютого 1903 р., що проголошував свободу віросповідання, Закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. та додатковий указ від 14 березня 1906 р., підтверджували недоторканість прав і привілеїв державної церкви. Скасуванню підлягала лише попередня заборона вільного переходу осіб православного віросповідання в іншу християнську конфесію.

Отже, на початок ХХ ст. в Російській імперії все ще зберігалася сувора опіка релігійної совісті віруючих. Обережний урядовий курс на лібералізацію стосунків із недержавними конфесіями зустрічав організований опір панівної православної церкви та місцевих адміністрацій. Так, на початку ХХ ст. губернатори України рішуче висловилися про неможливість надання католикам права публічної проповіді, пояснюючи це небезпекою поширення католицького віросповідання на українських землях. Справжній наступ на політику віросповідної свободи розгорнула в цей період, передусім, церковна преса і лише „Церковна газета” відстоювала право різних конфесій на поширення своєї релігійної ідеології [7, с.91]. Так, у своїй статті „Державна Дума і духовенство”, надрукованій 1910 р. у „Церковних відомостях” автор О. Волинець наголошував на виключних правах і привілеях офіцій-

ного віросповідання: „Нагадую, що за законом, який зберігає повну силу і дотепер, лише панівна православна церква користується правом вільного розповсюдження свого віровчення. Особам же інших віросповідань, у тому числі й католицького, забороняється схилити будь-кого до переходу в іншу конфесію. Винуватці ж зваблення православних, а також паплюження православного віровчення, підлягають суду згідно російського карного законодавства...” [26, с.151].

Нетерпимим щодо католиків виглядало й законодавство у сфері змішаних шлюбів. Ця проблема стала актуальною ще у XVII ст., коли вона вийшла на рівень російсько-польських міждержавних відносин. У результаті довготривалих переговорів між двома ворогуючими країнами Польщею та Росією був укладений особливий трактат, за яким дозволялися змішані шлюби, причому їх укладання могло відбуватися традиційним обрядом будь-якої із двох релігійних конфесій: православної або католицької, а діти від таких шлюбів приймали віросповідання одного із батьків, як правило, спорідненої із ними статі. Цей договір зберігав свою силу аж до 1832 р., коли російський уряд поширив на католиків дискримінаційні загальноросійські закони [27, с.5]. Саме з цього часу ксьондзи, на знак протесту, відмовляли своїм парафіянам видавати свідоцтва про відсутність перепон до шлюбного союзу. На рівні ж губернаторів Правобережжя розглядалися повідомлення про підозри католицьких священнослужителів у спробі навернення православних у свою віру шляхом укладання шлюбу з особами католицького віросповідання. 1906 р. „Передсоборне Присутствие” підтвердило допустимість змішаних шлюбів за умови хрещення всіх дітей від нього неодмінно у православній вірі [27, с.5]. Загалом же в результаті переслідування кожною із ворогуючих конфесій власних вузькоцерковних інтересів, на початку XX ст. міжнаціональні сім'ї в Україні становили лише 2% від їх загальної кількості [28, с.119].

Дискримінація католиків виявлялася не лише в укладанні змішаних шлюбів, вона була очевидно й у церковному законодавстві щодо ритуалу поховання. Особливо це стосувалося військового відомства, де був відсутній інститут полкового римо-католицького духовенства. За законом 1797 р. православні священнослужителі не мали права відспівувати російських військових, які сповідували католицьку віру, і супроводжувати їх тіла до цвинтаря. Лише виконуючи волю родичів померлих, допускалося проведення панахиди, однак не у церкві, а у військових приміщеннях або приватних будинках [29, арк.1-2].

Також релігійно-правові обмеження щодо католиків поширювалися і на сферу громадянських відносин. Особам католицького віросповідання не дозволялося займати посади у державному адміністративному апараті Російської імперії, займатися світською освітньо-виховною діяльністю. Лише з квітня 1906 р. їм було дозволено викладати у земських школах [7, с.93]. Особам католицького віросповідання суворо заборонялося займати будь-які посади у поліції. Так, наприклад, ще 1868 р. Волинський губернатор у своєму рескрипті до Ровенського земського справника категорично наказував: „Потрібно негайно відсторонити католиків від займання будь-яких посад у канцеляріях і прийняти заходи до викорінення їх із поліції взагалі...” [30, арк.2-2зв.] Скоріше всього, подібні рескрипти розповсюджувалися по всім губерніям Правобережжя. У питанні носіння зброї також виявлялася дискримінація щодо католиків: мати зброю дозволялося лише їх „благонадійним” представникам, причому за цю благонадійність повинні були відповідати дві особи православного віросповідання [31, арк.6].

1912 р. побачив світ імператорський указ про заборону римо-католицькому духовенству без дозволу міністерства внутрішніх справ збирати гроші на будь-які заходи, за виключенням зборів, які здійснюються по недільним та святковим дням. Указом попереджалося, що всі винні у його недотриманні духовні особи будуть негайно звільнятися із своїх посад [32, арк.37].

Отож, історичний розвиток церкви на Правобережній Україні після включення цього регіону до складу Російської імперії характеризувався послабленням значення римо-католицької конфесії, перетворенням її церковної організації на специфічне державне відомство. Функціонування цього віросповідання було поставлене у тотальну залежність від російського абсолютизму, який мав на меті нейтралізацію впливів католицизму на своїй території, як найпотужнішого інституту чуже цивілізаційного західного світу. Це виявлялося у визначенні і затвердженні особового складу усіх рівнів католицької церковної ієрархії, у державному розпорядженні всім майном, нерухомістю і капіталами католицької церкви, в отримванні ксьондзами, як державними чиновниками, заробітної плати. Дискримінаційне законодавство щодо католиків поширювалося й на змішані шлюби, які освячувалися лише за умов хрещення всіх дітей від них у православній вірі, а також на католиків-військових, на світську кар’єру осіб католицького віросповідання й таке інше. Таке відверто принижене організаційно-правове

становище римо-католицької церкви в Російській імперії істотно відрізнялося від того високого суспільного статусу, який вона мала за часів існування Речі Посполитої. Це викликало протестні настрої в духовному середовищі, що особливо проявилось під час польських національно-визвольних повстань 1830-1831 та 1863-1864 років. Однак, подібні прояви невдоволення католицького кліру церковною політикою російського абсолютизму ще більше налаштували проти нього самодержавство, яке лише збільшувало кількість репресивних та дискримінаційних заходів, спрямованих на послаблення значення католицизму в державі. Навіть імперські юридичні акти початку ХХ ст. суттєво не змінили статус римо-католицької церкви в імперії, вона по-старому, залишалася ізгоєм у російському релігійно-церковному просторі.

1. Толстой Д.А. Римский католицизм в России. Историческое исследование: В 2-х томах. – СПб., 1876. – Т.1.
2. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872.
3. Киевская старина. – 1888. – Т.21.
4. Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1895. – Т.ХІV-а.
5. Палладіна Т. Римсько-католицька церква у Києві. – К.: Київсько-Житомирська Дієцезія, 2002. – 108 с.
6. Погодин А. История польского народа в XIX веке. – Москва, 1915.
7. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. – К.: Знання, 1998. – 270 с.
8. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Х.: Консум, 2001. – 284 с.
9. Історія релігії в Україні (Католицизм в Україні). – К., 2002.
10. ПЗС-2. – Т.V.
11. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
12. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3. кн. Кн.3: Кінець ХVІ – середина ХІХ століття. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
13. ПЗС-2. – Т.VII.
14. Владимирський-Буданов М.Ф. История императорского университета Св. Владимира. – В 30-ти томах. – К., 1884. – Т.1.
15. Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.413. – Спр.12.
16. ПЗС-2. – Т.VI.

17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4368.
18. ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.20014.
19. НБУ ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.304. – Дис.957.
20. Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Киевская старина. – 1896. – № 3.
21. Жилюк С.І. Російська церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. –174 с.
22. Подолия (историческое описание). – СПб., 1891.
23. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3. кн. Кн.3: Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
24. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.356.
25. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. – М., 1906.
26. Вольнец А. Государственная Дума и духовенство. // Церковные ведомости. – 1910. – № 4.
27. Церковь и народ. – 1906. – №11.
28. Шуба А.В. Православные и национальные отношения. – К., 1992.
29. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.915.
30. ДАРО. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.13.
31. ДАРО. – Ф.379. – Оп.2. – Спр.36.
32. ДАХО. – Ф.685. – Оп.3. – Спр.286.

О. Федорченко

УДК.343.979: 656.815.3

НЕЛЕГАЛЬНІ ПРИБУТКИ ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ СЛУЖБОВЦІВ наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Таврійської та Херсонської губерній)

Розглядається поширення у середовищі поштово-телеграфних службовців практики протизаконних дій з метою покращення матеріального становища. Висвітлюються причини походження нелегальних прибутків зв'язківців та наслідки цього для держави, населення.